

اوصاف ماه رمضان در دعای چهل و چهارم صحیفه سجادیه

حجت الاسلام والمسلمین محمد حسین افشاری*

اشاره

ماه رمضان، ماه بندگی و رحمت الهی، فرصتی استثنایی است که خدای متعال در هر سال برای بندگان خود قرار داده است تا با خودسازی، تقویت معنویت و نزدیکی به خداوند، زمینه‌ای برای تغییر و تحول در زندگی خود فراهم کنند. مسلمانان در این ماه مبارک با روزه‌داری، دعا و عبادت، به تجدید عهد خویش با خالق یکتا و تقویت ارتباط خود با او می‌پردازند. رمضان نام یکی از ماه‌های قمری و تنها ماه قمری است که نامش در قرآن آمده است. در این ماه کتاب‌های آسمانی قرآن کریم، انجیل، تورات، صحف و زبور نازل شده است.^۱

در این راستا، صحیفه سجادیه که یکی از مهم‌ترین متون دعایی است، منبعی غنی از آموزه‌ها و مضامین روحانی درباره این ماه شریف به شمار می‌آید.

صحیفه سجادیه اثر گران‌بهای امام زین‌العابدین علیه السلام، نه تنها دربرگیرنده دعاهایی با مضامین عالی است، بلکه بینش عمیق و الهام‌بخشی درباره معانی و فلسفه عبادت نیز ارائه می‌دهد. در دعاهای این کتاب، مضامینی همچون رحمت، بخشش، توبه و برنامه‌ریزی برای خودسازی به روشنی مشاهده می‌شود. این دعاها به خوبی نشان‌دهنده جایگاه دعا به عنوان ابزاری برای نزدیک شدن به خداوند و درک معنای واقعی بندگی هستند.

امام خمینی رحمته الله علیه از صحیفه سجادیه با عنوان قرآن صاعد یاد می‌کند و آن را زبور آل محمد صلی الله علیه و آله می‌نامد و می‌فرماید: «صحیفه کامله سجادیه، نمونه کامل قرآن صاعد است و از بزرگ‌ترین مناجات عرفانی در خلوتگاه انس است که دست ما کوتاه از نیل به برکات آن است؛ آن کتابی

* دانش‌آموخته حوزه علمیه و دانشجوی دکتری.
۱. محمدبن یعقوب کلینی، الکافی، ج ۲، ص ۶۲۸.

است الهی که از سرچشمه نورالله نشئت گرفته و طریقه سلوک اولیای بزرگ و اوصیای عظیم الشان را به اصحاب خلوتگاه الهی می آموزد.^۱

مضامین اصلی بیان توصیفات ماه رمضان را باید در دو دعای ۴۴ و ۴۵ صحیفه سجادیه جستجو کرد. این نوشتار به تبیین دعای چهل و چهارم این کتاب شریف و گران سنگ می پردازد. از این دعا در صحیفه سجادیه به نام دعای «به وقت فرارسیدن ماه رمضان» نام برده شده است. بر اساس مفاهیم عالی این دعا، ماه رمضان، فرصتی برای تقویت هویت دینی و معنوی و ایجاد پیوندهای نزدیک تر با دیگر مؤمنان است.

اوصاف ماه مبارک رمضان

امام سجاد علیه السلام در این دعا پس از حمد الهی از اینکه ایشان را در زمره شکرگزاران قرار داده است، به بیان ویژگی های این ماه عزیز می پردازد و در نهایت خواسته های خود را از خدای متعال می طلبد. در فراز ابتدایی این دعا می خوانیم: «وَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي جَعَلَ مِنْ تِلْكَ السُّبُلِ شَهْرَهُ شَهْرَ رَمَضَانَ، شَهْرَ الصِّيَامِ وَ شَهْرَ الْإِسْلَامِ، وَ شَهْرَ الطُّهُورِ، وَ شَهْرَ التَّمْحِيطِ، وَ شَهْرَ الْقِيَامِ؛ وَ خَدَا رَا سِپَاسِ كِهْ اَزْ جَمَلِهْ اَنْ رَا هَا، مَاهِ خَوْدِ، مَاهِ رَمَضَانَ رَا قَرَارِ دَادِ؛ مَاهِ رَوْزِهْ وَ مَاهِ اِسْلَامِ، مَاهِ پَاك كَنْدِه، مَاهِ اَزْ مَایِشْ، مَاهِ قِیَامِ بِهْ عِبَادَتِ».

در فراز اول این دعا، پنج ویژگی برای ماه رمضان بیان شده است که در ادامه بررسی می شود.

۱. ماه رمضان ماه روزه داری: شَهْرُ الصِّيَامِ

یکی از احکام الهی و ویژگی هایی که برای این ماه بیان شده است و در دیگر ماه های سال قمری وجود ندارد، وجوب روزه داری است. خدای متعال می فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُتِبَ عَلَيْكُمُ الصِّيَامُ كَمَا كُتِبَ عَلَى الَّذِينَ مِنْ قَبْلِكُمْ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»^۲ ای اهل ایمان، روزه بر شما مقرر و لازم شده است؛ همان گونه که بر پیشینیان شما مقرر و لازم شد تا پرهیزکار شوید».

حافظ منشین بی می و معشوقه زمانی که ایام گل و یاسمن و عید صیام است^۳ مفسران قرآن کریم با توجه به عبارت «لعلکم تتقون»، معتقدند روزه گرفتن عامل مهمی برای

۱. سیدروح الله خمینی، صحیفه امام خمینی علیه السلام، ج ۲۱، ص ۲۰۹.

۲. بقره: ۱۸۳.

۳. حافظ شیرازی.

رسیدن به تقواست.^۱ شیخ صدوق^{رحمه الله} در *عِلل الشرایع* روایتی را درباره علت وجوب روزه نقل می کند که فلسفه روزه، چشاندن سختی و رنج گرسنگی به ثروتمندان جامعه برای ترحم به فقیران است.^۲ در روایتی دیگر از امام رضا^{علیه السلام} در فلسفه وجوب روزه، به یادآوری روز قیامت و توجه به سختی آن اشاره شده است.^۳ برخی نیز سلامتی بدن را از دیگر فلسفه های وجوب روزه می دانند و آن را به روایت «صوموا تصحوا» (منسوب به پیامبر^{صلی الله علیه و آله}) مستند می کنند.^۴ امام عسکری^{علیه السلام} درباره چرایی وجوب روزه می فرماید: «تا ثروتمند درد گرسنگی را دریابد و به فقیر توجه کند».^۵ هشام از حضرت صادق^{علیه السلام} علت روزه را پرسید، امام فرمود: «خداوند روزه را واجب کرد تا غنی و فقیر با هم مساوی باشند. و بدان جهت که غنی رنج گرسنگی را لمس نکرده تا به فقیر رحم کند و هرگاه چیزی خواست، قدرت به دست آوردن آن را داشته است؛ بنابراین خدا خواسته است میان بندگانش یکنواختی به وجود آورد و خواسته است ثروتمند طعم گرسنگی را بچشد، و اگر جز این بود، ثروتمند بر مستمند و گرسنه ترحم نمی کرد».^۶

رمضان شهر عشق و عرفان است	رمضان بحر فیض و احسان است
رمضان چلچراغ نورافشان	در شبستان قلب انسان است
ماه شب زنده داری عشاق	ماه بیدارباش وجدان است
ماه اشک و خروش و ناله و آه	راه برگشت هر پیشیمان است
رمضان چشمه عطای خدا	ماه عفو و گذشت و غفران است
رمضان شاخساری از طوبی	غرفه ای از بهشت رضوان است ^۷

۱. نک به: سید محمد حسین طباطبایی، *المیزان*، ج ۲، ص ۸؛ ناصر مکارم شیرازی، *تفسیر نمونه*، ج ۱، ص ۶۲۳-۶۲۴.

۲. شیخ صدوق، *علل الشرایع*، ج ۲، ص ۳۷۸.

۳. همو، *عیون اخبار الرضا*، ج ۲، ص ۱۱۶.

۴. حسین سوری لکی، «فلسفه وجوب روزه»، ص ۳۲-۳۳.

۵. محمد بن حسن حر عاملی، *وسائل الشیعه*، ج ۱۰، ص ۸، باب ۱، ح ۱۲۷۰۰؛ محمد بن یعقوب کلینی، *الکافی*، ج ۴، ص ۱۸۱، ح ۶.

۶. محمد باقر مجلسی، *بحار الأنوار*، ج ۹۳، ص ۳۷۱، باب ۴۶، ح ۵۳؛ شیخ صدوق، *من لایحضره الفقیه*، ج ۲، ص ۷۳، ح ۱۷۶۶.

۷. <https://roozaneh.net/fun/sms>.

۲. ماه اسلام: وَ شَهْرُ الْإِسْلَامِ

اسلام به معنای اطاعت کلی و بی قید و شرط و تسلیم محض بودن است.^۱ علامه طباطبایی دلیل نام گذاری دین اسلام را این گونه بیان می کند که انسان در این دین، تسلیم اراده خدای سبحان است.^۲ ماه رمضان، ماه تحقق اسلام، یعنی همان تسلیم شدن در درگاه الهی است؛ همچنین ماهی است که تسلیم شدن در برابر اراده الهی در آن بیشتر خودش را به نمایش می گذارد و یک رنگی بیشتری میان همه مسلمانان جهان اتفاق می افتد و صبغة الله در آن تحقق می یابد. در این ماه فقیر و غنی، دارا و ندار، سیاه پوست و سفید و ... همه به یک رنگ می شوند و عمل عبادی واحدی را همگان به نمایش می گذارند.

این ماه به حقیقت ماه اسلام است؛ چراکه انسان روزه دار در این ماه با تطهیر بیرون و درون خود تبدیل به مسلمانی واقعی می شود و امر تسلیم در درگاه الهی در او تحقق می یابد. رضا دادم به عشق او اگر غارت کند جانم که جان صد چو من بادا فدای عشق جانانم به زخم عشق او سازم که زخمش مرهم جانست به داغ درد او سازم که درد اوست درمانم.^۳

۳. ماه پاکی و پاکیزگی: وَ شَهْرُ الطَّهْوَرِ

ماه رمضان، ماهی است که انسان می تواند با تقوای در گفتار و عمل، درون و بیرون خویش را تطهیر کند. این ماه دارای ظرفیتی است که می تواند دل را نه تنها از گناهان، حتی از شرک خفی پاک کند. چنین زمینه ای در ماه مبارک رمضان برای فرد روزه دار فراهم است. بنابراین مراد از طهارت، خالی شدن و پاک شدن از هر چیزی است که موجب ناپاکی ها و کثافات ظاهر و باطن آدمی می گردد.^۴

اولین شرط نیل انسان به مراتب بالای سیروسسلوک معنوی، پاک کردن نفس از همه آلودگی ها و گناهان است و ماه مبارک رمضان این توفیق را برای انسان دست یافتنی تر می کند که با توبه و روزه داری و انجام عبادات، خود در مسیر کمالات الهی قرار دهد.

۱. توجیهی کو ایزوتسو، خدا و انسان در قرآن، ص ۲۵۶.

۲. سید محمد حسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۱۶، ص ۱۹۳.

۳. دیوان منصور حلاج، غزل ۱۴۷.

۴. میرزا جواد آقا ملکی تبریزی، اسرار الصلاة، ص ۹.

موانع تا نگردانی ز خود دور درون خانه دل نایدت نور^۱

اخلاق و رفتارهای بد انسان از جمله از آلودگی هاست. بنابراین اگر با خانواده، فامیل، همسایگان و دوستان و نزدیکان خود بدرفتاری کرده‌ایم و آنها رنجانده‌ایم، عذرخواهی کنیم و حالیت بطلیم. اگر در انجام وظایف شرعی خود کوتاهی کرده‌ایم، باید در این ماه نورانی جبران کنیم. ماه مبارک رمضان، ماه پاکی هاست و خداوند انسان‌های پاک را دوست دارد: «وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُطَهَّرِينَ»^۲ و خداوند پاکیزگان را دوست دارد».

۴. ماه تمحیص (آزمون الهی): وَ شَهْرُ التَّمْحِیصِ

«تَمْحِیص» به معنای پاک‌گرداندن از هرگونه عیب است. خداوند می‌فرماید: «وَلِيُمَحِّصَ اللَّهُ الَّذِينَ آمَنُوا وَيَمْحَقَ الْكَافِرِينَ»^۳ و تا خداوند، افراد باایمان را خالص گرداند [و ورزیده شوند]؛ و کافران را به تدریج نابود کند».

رهبر معظم انقلاب در بیانات خویش در خطبه‌های نماز جمعه درباره مفهوم این فراز می‌فرماید: «این ماه، ماه تمحیص است. "تمحیص" یعنی چه؟ یعنی خالص کردن. مقصود این است که در این ماه، ناب و خالص شویم... این ماه، ماه خالص شدن است و اگر درست نگاه کنیم، خالص شدن در این ماه از راه‌های دیگر خالص شدن، آسان‌تر است. ما با همین روزه و مبارزه کردن با نفس، می‌توانیم خودمان را خالص کنیم»^۴.

۵. ماه قیام: وَ شَهْرُ الْقِيَامِ

ماه رمضان، ماه قیام علیه خواسته‌های نفسانی خواسته‌های مادی است که با گرفتن گریبان انسان، او را زمینی کرده است؛ از این رو باید علیه خواسته‌های نفسانی قیام کرد و با ابزار مجاهده علیه شیاطین به مبارزه برخاست. حکومت غرایز و شهوات بر انسان، خطرناک‌ترین حکومت هاست که آدمی را اسیر و بی‌اختیار می‌کند و به پستی و رذالت می‌کشاند. مبارزه با سلطه شهوات نفس که در اسلام آن را «جهاد اکبر» می‌نامند، به پایمردی و اراده‌ای استوار نیاز دارد.

۱. محمود شبستری، گلشن راز، ص ۶۵-۶۶.

۲. توبه: ۱۰۸.

۳. آل عمران: ۱۴۱.

۴. خطبه‌های نماز جمعه، ۱۳۷۳/۱۱/۱۴.

انسان با روزه‌داری خویش که دوری از خوردن و آشامیدن و نیز خودداری از برخی تمتعات جنسی است، با خواهش‌های خویش می‌جنگد و در برابر غرایز خود مقاومت می‌کند. تمرین این عمل که اجتناب از حلال‌ها و حرام‌های است، می‌تواند اراده و تصمیم را در انسان نیرومند کند و جان او را از قید حکومت و سلطه‌ی هواها و خواهش‌ها رها کند.

امیرالمؤمنین علیه السلام می‌فرماید: «أَفْضَلُ النَّاسِ مَنْ جَاهَدَ هَوَاهُ وَأَقْوَى النَّاسِ مَنْ غَلَبَ هَوَاهُ؛^۱ بهترین مردم کسی است که با هوای نفس مبارزه کند؛ و نیرومندترین آنان کسی است که بر آن پیروز شود».

برتری ماه رمضان بر دیگر ماه‌ها

در فراز دیگری از این دعا امام سجاد علیه السلام در توصیف این ماه عزیز این‌گونه بیان می‌دارند: «فَأَبَانَ فَضِيلَتَهُ عَلَى سَائِرِ الشُّهُورِ بِمَا جَعَلَ لَهُ مِنَ الْخُرْمَاتِ الْمُؤَفُّورَةِ، وَالْفَصَائِلِ الْمَشْهُورَةِ، فَحَرَّمَ فِيهِ مَا أَحَلَّ فِي غَيْرِهِ إِعْظَامًا، وَحَجَرَ فِيهِ الْمَطَاعِمَ وَالْمَشَارِبَ إِكْرَامًا، وَجَعَلَ لَهُ وَقْتًا بَيْنًا لَا يُحِيزُ جَلًّا وَعَزًّا أَنْ يَتَقَدَّمَ قَبْلَهُ، وَلَا يُتَّبَلَّ أَنْ يُؤَخَّرَ عَنْهُ؛ پس برتری‌اش را بر ماه‌های دیگر بر اساس احترام‌های زیادی که برایش قرار داد و فضیلت‌هایی که بین مردم مشهور است، آشکار کرد؛ پس آنچه را در ماه‌های دیگر حلال بود، برای بزرگداشت این ماه حرام کرد و خوراکی‌ها و آشامیدنی‌ها را محض گرمی داشت آن ممنوع فرمود؛ و بر آن وقتی واضح و روشن قرار داد و آن نهمین ماه از ماه‌های قمری است که حضرتش -جلّ و عَزّ- اجازه نمی‌دهد از آن وقت معین، پیش افتد؛ و نمی‌پذیرد که از آن پس افتد».

حضرت در این بخش از دعا، به یکی دیگر از ویژگی‌های این ماه گرمی اشاره می‌کند که برتری این ماه در میان ماه‌های دیگر سال است. دلایل بسیاری را می‌توان برای برتری این ماه برشمرد؛ از جمله اینکه این ماه، ماه بخشش گناهان است.

«رمضان» در لغت از «رمضاء» به معنای شدت حرارت گرفته شده و به معنای سوزاندن است.^۲ چون در این ماه گناهان انسان بخشیده می‌شود، به این ماه مبارک، رمضان گفته‌اند. پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌فرماید: «إِنَّمَا سُمِّيَ الرَّمَضَانُ لِأَنَّهُ يَرْمَضُ الذُّنُوبَ؛^۳ ماه رمضان به این نام خوانده

۱. ابوالفتح تمیمی آمدی، غرر الحکم، ص ۲۴۲، حدیث ۴۹۰۳.

۲. حسین بن محمد راغب اصفهانی، مفردات الفاظ القرآن، ص ۲۰۹.

۳. محمدباقر مجلسی، بحار الأنوار، ج ۵۵، ص ۳۴۱.

شده است، زیرا گناهان را می‌سوزاند».

یکی دیگر از دلایل برتری این ماه می‌تواند آن باشد که این ماه در روایات اسلامی ماه خدا و میهمانی امت پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خوانده شده است و خداوند متعال از بندگان خود در این ماه در نهایت کرامت و مهربانی پذیرایی می‌کند. پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌فرماید: «ماه رجب ماه خدا و ماه شعبان ماه من و ماه رمضان، ماه امت من است؛ هرکس همه این ماه را روزه بگیرد، بر خدا واجب است که همه گناهانش را ببخشد، بقیه عمرش را تضمین کند و او را از تشنگی و عطش دردناک روز قیامت امان دهد»^۱.

فضیلت یک شب از ماه رمضان بر هزار شب

امام سجاده عَلَيْهِ السَّلَام در فراز دیگری از این دعا بیان می‌دارند: «تُمْ فَضَّلَ لَيْلَةً وَاحِدَةً مِنْ لَيَالِيهِ عَلَيَّ لَيَالِي أَلْفِ شَهْرٍ، وَ سَمَّاها لَيْلَةَ الْقَدْرِ، (تَنْزَلُ الْمَلَائِكَةُ وَالرُّوحُ فِيهَا بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ كُلِّ أَمْرٍ سَلَامًا)، دَائِمُ الْبَرَكَاتِ إِلَى طُلُوعِ الْفَجْرِ عَلَيَّ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ بِمَا أَحْكَمَ مِنْ قَضَائِهِ؛ پس یکی از شب‌هایش را بر شب‌های هزار ماه برتری داد و آن را شب قدر نامید. فرشتگان و روح در آن شب به دستور پروردگارش، برای تعیین سرنوشت‌ها و آوردن هر خیر و برکتی و حساب هر کاری نازل می‌شوند. شبی است آکنده از سلامت و رحمت، برکتش تا سپیده‌دم بر هر کس از بندگانش که بخواهد، از طریق قضایش که محکم و استوار کرده، پیوسته و دائمی است».

خدای متعال از باب مهربانی و لطفی که به بندگان خود دارد، شب قدر را که یکی از باعظمت‌ترین شب‌های سال است، در این ماه قرار داده است و ارزش عبادت در این شب را به اندازه‌ای بالا می‌برد که برابر با عبادت هزار شب است.

شاید در ابتدا این امر همچون شعار دانسته شود یا برخی آن را از سر احساس بدانند، درحالی‌که این کلام از سوی خدای متعال بیان شده است که نشان‌دهنده واقعیتی است در عالم که در بیان وحی ساری و جاری شده است. در واقع عظمت و مقام این شب به اندازه‌ای است که بهره معنوی و اجر اخروی آن از هزار شب بیشتر و بالاتر است.

در باره دلیل نام‌گذاری شب قدر، احتمال‌های متفاوتی بیان شده است؛ از نظر عده‌ای همچون علامه طباطبایی رحمته‌الله، چون مقدرات انسان‌ها و اندازه و تقدیر رویدادهای یک‌سال در این

۱. محمد بن حسن حر عاملی، وسائل الشیعه، ج ۲، ص ۲۸.

شب تعیین می‌شود، آن را شب قدر می‌نامند.^۱ این دیدگاه از نظر بزرگانی دیگر هماهنگ با روایات و معروف‌تر و بهتر دانسته شده است.^۲

امام خمینی علیه السلام درباره دلیل نام‌گذاری شب قدر سه احتمال را مطرح می‌کند:

نخست: چون صاحب شرف و منزلت است و قرآن صاحب قدر توسط ملک صاحب قدر بر رسول صاحب قدر و برای امت صاحب قدر نازل شد، آن را لیلۃ القدر گویند؛

دوم: چون در این شب تقدیر امور و ارزاق مردم انجام می‌گیرد، شب قدر نامیده شده است؛

سوم: زمین به دلیل حضور تعداد زیاد ملائکه تنگ شود؛ به همین دلیل آن را قدر گویند.^۳

امام خمینی علیه السلام وجه دوم را بهتر می‌داند و می‌گوید شاید «لیلۃ القدر» برای آن صاحب «قدر»

شده است که شب وصال نبی خاتم و شب وصول عاشق حقیقی به محبوب خود است.^۴

آن‌که قدر این شب را بدانند، پرشور و دلداده باید با عبادت و بیداری، با سوز و گداز، با تضرع

و زاری، خودش را به دامن معشوق برساند و هر آنچه برای دنیا و آخرتش می‌خواهد، از

محبوبش طلب کند؛ چراکه خدای متعال امید کسی را در این شب ناامید نمی‌کند.

شب قدر از حُرم توحید شرابم دادند تشنه لب بودم آب از می نابم دادند

العطش گفتم و نوشیدم از آن باده ناب تا نجات از عطش روز حسابم دادند

کتاب‌نامه

قرآن کریم

۱. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تحقیق: شهاب‌الدین ابوعمر، بیروت: دار الفکر، ۱۴۱۵ ق.

۲. ابن منظور، محمد بن مکرم، لسان العرب، قم: ادب الحوزه، ۱۴۰۵ ق.

۳. ایزوتسو، توجیهی کو، خدا و انسان در قرآن، ترجمه: احمد آرام، تهران: نشر فرهنگ اسلامی، ۱۳۷۴ ش.

۴. تمیمی آمدی، ابوالفتح، غررالحکم و دررالکلم، قم: دار الکتب الاسلامی، ۱۳۷۵ ق.

۱. سیدمحمدحسین طباطبایی، المیزان فی تفسیر القرآن، ج ۲۰، ص ۳۳۱.

۲. ناصر مکارم شیرازی، تفسیر نمونه، ج ۲۷، ص ۱۸۷.

۳. سیدروح‌الله خمینی، آداب الصلاة، ص ۳۲۴.

۴. همان، ص ۳۲۶.

۵. حافظ شیرازی، شمس‌الدین، دیوان حافظ، به اهتمام محمد قزوینی و دکتر قاسم غنی، قم: نشر کومه، ۱۳۸۶ ش.
۶. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام، ۱۴۰۹ ق.
۷. خمینی، سیدروح‌الله، آداب الصلوة، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۷۸ ش.
۸. _____ صحیفه نور، تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی علیه‌السلام، ۱۳۷۰.
۹. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، المفردات فی غریب القرآن، بیروت: دار الشامیه، ۱۴۱۲ ق.
۱۰. سوری لکی، حسین، «فلسفه وجوب روزه»، پاسدار اسلام، ش ۲۲۸، ۱۳۷۹ ش.
۱۱. شیخ صدوق، محمد بن علی، عیون اخبار الرضا علیه‌السلام، تحقیق: مهدی لاجوردی، تهران: نشر جهان، ۱۳۷۸ ق.
۱۲. _____ من لایحضره الفقیه، تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری، قم: انتشارات اسلامی، ۱۴۱۳ ق.
۱۳. طباطبایی، سیدمحمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعہ مدرسین حوزه علمیه، ۱۴۱۷ ق.
۱۴. طبرسی، فضل بن حسن، مجمع البیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار المعرفه، ۱۴۰۶ ق.
۱۵. طریحی، فخرالدین، مجمع البحرین، تهران: مرتضوی، ۱۳۷۵ ش.
۱۶. طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار احیاء التراث العربی، [بی تا].
۱۷. کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، تحقیق و تصحیح: علی‌اکبر غفاری و محمد آخوندی، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۴۰۷ ق.
۱۸. مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار، بیروت: دار الاحیاء التراث العربی، ۱۴۰۳ ق.
۱۹. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات قرآن الکریم، تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، ۱۳۷۴ ش.
۲۰. مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، تهران: دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ ش.
۲۱. نصر، سیدحسین، آرمان‌ها و واقعیت‌های اسلام، ترجمه: انشاءالله رحمتی، تهران: جامی، ۱۳۸۲ ش.